УДК 811.512.145

М.В. Пименова

УРДА СҮЗЕНЕҢ СЕМАНТИК ҮСЕШ ПРОЦЕССЫ

В статье анализируются значения слова *орда* в этимологических и толковых словарях русского языка. Слово *орда* в современном русском языке означает: 1. Название крупных тюркских и монгольских феодальных государств в эпоху Средневековья. 2. Ставка, местопребывание их правителей. 3. Название союзов кочевых племен. 4. Вражеское войско; полчище. 5. Многолюдная, беспорядочная и шумная толпа, сборище (в этимологических словарях: «беспорядок, шум»). Русские летописи представляют слово *орда* в значении «войско (не всегда вражеское)». Упомянутые в этимологических словарях значения «стан, кочевье», «дворец/шатер хана/султана» и «военный лагерь» были вытеснены, т.е. налицо процесс десемантизации слова *орда*. Обнаруженные в былинах значения «государство» и «земля» в словарях русского языка не упоминаются вовсе. Как показывает анализ, русская языковая картина мира претерпела изменения – сейчас в ней отобразился европейский взгляд на нашу собственную историю. Корни этого видятся в изменении идеологии, связанной с не до конца ясной историей нашего Отечества.

Ключевые слова: тюркизмы, заимствование, десемантизация, языковая картина мира.

The article analyzes the meaning of the word *орда* «horde» in the etymological and explanatory dictionaries of the Russian language. The word *орда* «horde» in the modern Russian language means: 1. The name of the large Turkic and Mongolian feudal states in the Middle Ages. 2. Bet, the seat of their rulers. 3. The name of the unions of nomadic tribes. 4. Enemy army; horde. 5. A crowded, disorderly and noisy crowd, a bunch (in the etymological dictionaries: «disorder, noise»). Russian chronicles represent the word *орда* «horde» in the sense of «army (not always enemy)». The meanings «camp, nomadic», «palace / tent of the khan / sultan» and «military camp» mentioned in the etymological dictionaries were suppressed, i.e. there is a process of desemantizing the word *орда* «horde». The meaning «state» and «earth» values found in bylins are not mentioned at all in the Russian language dictionaries. As the analysis shows, the Russian language picture of the world has undergone changes – it reflects the European view of its own history. The roots of this are seen in the change in ideology associated with an incompletely clear history of our own Fatherland.

Keywords: turkism, borrowing, desemantization, language picture of the world.

Ил тарихы тел үсеше процессы белән бергә бара. Тел вакытка бәйле рәвештә үсә, әлеге үсештә сүзләр, халыкның ментальлегендә күзәтелә торган үзгәреш тенденцияләрен чагылдырып, үзләренең мәгънәләрен үзгәртәләр. *Ментальлек* дигәндә, «туган тел категорияләре һәм формаларында урын алган һәм танып белү процессында милли характерның интеллектуаль, рухи һәм ихтыяри сыйфатларының типик чагылышларын бергә туплаган дөнья күзаллаешы» аңлашыла [Колесов 2000: 15].

Мәкаләдә *орда (урда)* сүзе семантикасы үзгәрү аспектында, ягъни рус теле үсеше процессында яңа мәгънәләргә ия булу һәм элеккеләрен югалту күзлегеннән тикшерелә. Сүз ментальлек теориясе кысаларында анализлана.

Рус телендәге төрки сүзләр (тюркизмнар) галимнәрнең игътибарын күптәннән җәлеп итә. Тюркизмнарның үзләштерелү вакытыннан башлап безнең көннәргә кадәрге үсеш тарихы әледән-әле лингвистларда зур кызыксыну уятып килә.

Сүзнең этимологиясеннән башлыйк. Макс Фасмер үзенең мәкаләсендә түбәндәгеләрне күрсәтә: «ордá I, укр. ордá, блр. ордá «беспорядок, шум», др.-русск. орда «стан, кочевье» (Афан. Никит. 9 и др.; см. Срезн. II, 705 и сл.), ординьское, прилаг., грам. 1362-1389 гг.; см. Шахматов, Очерк 186. Заимств. из тюрк.; ср. чагат., азерб., тар., казах. orda «дворец, шатер султана, хана», тур. ordu «военный лагерь» (Радлов 1, 1072 и сл.), уйг. Ordukänt «ординский город=город Кашкар» (Радлов 1, 1075), монг. ordu, orda, калм. ordɔ «двор, лагерь, стоянка, орда» (Рамстедт, KWb. 288)» [Фасмер: электронный ресурс].

Башка авторлар, мәсәлән, Г.А. Крылов, Н.М. Шанский сүзлекләрендә *урда* сүзенең төрки чыгышлы булуы билгеләнә. Татар телендә *орда (урда)* – «лагерь, стан» [Крылов: электронный ресурс]. Н.М. Шанский вакыт барышында үсеш алган мәгънәләр чылбырын китерә: орда – «лагерь» < «ставка хана» < «дворец» (с тронным залом), того же корня, что орун «трон» [Шанский: электронный ресурс].

Югарыдагы этимологик сүзлекләр буенча, *орда (урда)* сүзе рус теленә төрки телләрдән кергән. Башта ул түбәндәге мәгънәләргә ия булган: 1. Тәртипсезлек, тавыш. 2. Стан, күчеп йөрү урыны. 3. Солтан/хан сарае/чатыры. 4. Хәрби лагерь.

Рус елъязмалары, *орда (урда)*сүзенең семантикасын киңәйтеп, әлеге мәгънәләрне тулыландыралар. Борынгы Русь чоры текстларында *урда* сүзе язуда беренче тапкыр XIII гасыр уртасында теркәлә. XIII–XIV гасыр чыганакларында *урда* сүзе семантикасының синкретик характерда булуы күзәтелә: контекстларда «хан ставкасы; дәүләт» һәм «та(р)тар җире, та(р)тар дәүләте» мәгънәләре аерылгысыз (*Золотая Орда* (*Алтын Урда)* гыйбарәсе рус чыганакларында XVI гасырда пәйда була; *ордынский* сыйфаты XIV гасырда ук очрый).

Рус былиналарында *орда (урда)*сүзе еш кына «җир, гомумән ил, татар җире» мәгънәсендә телгә алына: «*Ты откудошный дородный добрый молодец, ты с какой* ***земли*** *да из какой* ***орды***» (Первая поездка Ильи Муромца. Илья и Соловей-разбойник). Былиналарда *урда* һәм *җир* сүзләре, бер-берсенә аңлатма биреп, янәшә килә: «*И не матушка ли* ***орда*** *подымалася, Мать сыра* ***земля*** *от войска потрясалася...*» (Мамаево побоище); «*Как про тебя слава широко-то шла По всим* ***землям-то****, еще по всим* ***ордам****...*» (Святогор примеряет гроб).

Урданың былиналардагы эпитетлары: ***зур (большая), бөек (великая), ерак (дальняя), бай (богатая), караңгы*** (***темная)***. ***Караңгы (темная)*** эпитеты тискәре коннотацияле: «*А кого бы мне послать*

повыехать Да во тую ли во ***землю*** *да во дальнюю, да во тую ль во* ***орду*** *во* ***темную, Во темную орду*** *да в хоробру* ***Литву****, Ко тому ли к королю литовскому, Ко тому ли к Ботияну к Ботиянову, – А свезти-то дани ему, выходы...*» (Добрыня и Василий Казимирович. Добрыня в отъезде). Бу контекстта Литваны *орда (урда)* дип атау игътибарны җәлеп итә. Биредә Литва синкретик рәвештә «дәүләт» тә, «җир» дә дип атала.

Югарыда телгә алынган *Золотая Орда* (*Алтын Урда)* гыйбарәсе былиналарда *җирнең* синонимы булып килә: «А и едем мы из дальной **Орды**, **Золотой земли**, от грозна короля Етмануйла Етмануйловича...» (Про Ставра-боярина). В.И. Даль сүзлегендә *орда (урда)* сүзе кергән мәкаль һәм әйтемнәр дә очрый: *Иван был в орде, а Марья вести сказывает. Каков царь, такова и орда. Хоть в орде, да в добре. Старших их в орде почитают. Хоть в орду, так пойду. Где хан, тут и орда. Один от Золотой орды, другой от рыжей бороды.*

Хәзерге рус телендә сүзнең түбәндәге мәгънәләре билгеле. «Кече академик сүзлек» болай дип яза: «орда-ы́, мн. о́рды, ж. 1. ист. Название крупных тюркских и монгольских феодальных государств в эпоху средневековья, а также ставка, местопребывание их правителей. Золотая орда. Крымская орда. || Название союзов кочевых племен. 2. перен.; с определением. пренебр. Вражеское войско; полчище. Фашистские орды. 3. перен.; кого или какая. разг. Многолюдная, беспорядочная и шумная толпа, сборище кого-л.» [СРЯ: электронный ресурс]. Күргәнебезчә, этимологик сүзлекләрдә теркәлгәннәренә яңа мәгънәләр өстәлә: 1. Урта гасырларда эре төрки һәм монгол феодаль дәүләтләре атамасы. 2. Аларның хөкемдарларының урнашкан урыны, ставкасы. 3. Күчмә кабиләләр союзы исеме. 4. Дошман гаскәре, явы. 5. Күп кешеле, таркау һәм тавышлы халык төркеме (этимологик сүзлекләрдә: тәртипсезлек, тавыш). Рус елъязмаларында *орда (урда)* сүзе еш кына гаскәр (һәрвакыт дошман гаскәре түгел) мәгънәсендә очрый. Этимологик сүзлекләрдәге «стан, күчеп йөрү урыны», «хан/ солтан сарае/ чатыры» һәм «хәрби лагерь» мәгънәләре югарыда әйтелгәннәре тарафыннан кысрыклап чыгарыла. Былиналардан алынган контекстлар аша табылган «дәүләт» һәм «җир» мәгънәләре рус сүзлекләрендә бөтенләй юк.

Әлеге мәгънәләрне аңлатмалы сүзлекләрдә түгел, ә политология һәм тарих буенча энциклопедияләрдә эзләп табарга мөмкин. «Орда. Тюркское слово с очень широким спектром значений, включающим ставку, дворец правителя, территорию, занятую определенным племенным или политическим (государственным) образованием, войско, армия, место периодических сборов родственных кочевий, кочевой лагерь правителя, кочевую столицу и в некоторых тюркских языках и диалектах массу иных родственных понятий, связанных с перечисленными. В древнетюркских текстах начала II тыс. это понятие обозначает «средний», «середина». По всей видимости, как средоточие человеческих масс, собрание кочевников оно в дальнейшем

приобретает социально-политический и топографический смысл. Ордами именовались крупные владения, на которые подразделялась при Чингисхане и Чингисидах территория первоначального общемонгольского улуса» [Политология. Словарь].

Энциклопедияләрдә рус теле сүзлекләрендә төшереп калдырылган тагын бер мәгънәне табарга мөмкин. Ул – «җәмгыятьнең беренчел оешу формасы»: «1) у тюркских и монгольских народов первоначально военно-административная организация, затем становище кочевников, в средние века – ставка правителя государства 2) Устаревший термин, обозначающий самую раннюю форму организации общества («первобытное человеческое стадо») 3) В обиходном значении – многочисленное неорганизованное скопище людей» [Большой энциклопедический словарь].

Хәзерге рус телендә *орда (урда)* сүзенең стилистик төсмерле мәгънәләре дә игътибарга лаек: «2. перен.; с определением. пренебр. Вражеское войско; полчище. Фашистские орды» һәм энциклопедиядәге «борынгы ... көтү». Алар кайчан һәм кайдан килеп чыкканнар?

*Орда (урда)*сүзенең шушы ике соңгы мәгънәсе: 1. Җәмгыятьнең беренчел оешу формасы («борынгы кешеләр көтүе»). 2. Дошман гаскәре; яу» аермачык күренеп торган тискәре коннотациягә ия. Ә бу тиңдәш концепт структурасында ironияле компонент барлыкка килү турында сөйли. Урданы «борынгы көтү» һәм «дошман гаскәре» дип атауның сәбәбе татар-монгол изүенә барып тоташа. Әмма булганмы соң ул?

Әгәр изү (иго) булган икән – бу сәяси юнәлеш тоткан тарихчыларның чираттагы уйдырмасы. Шуңа күрә сәбәпне башкадан эзләргә кирәк. Европа телләренә (барысына да – үлеләренә дә, тереләренә дә) мөрәҗәгать итик. Латин телендә *jugum tartaricum* (лат. jugum «җәбер-золым, коллыкка төшерү») сүзтезмәсе бар, ул «тәмуг җәбер-золымы» дип тәрҗемә ителә. Бәлки әлеге гыйбарәне турыдан-туры «тартар явы» дип тәрҗемә итәргәдер? Татар түгел, ә нәкъ менә язылганча – тартар дип. (Грек телендә ταρσαροζ (тартарос) «җир асты патшалыгы» дигән мәгънәне белдерә, чагыштыр. рус. *провалиться в тартарары.* Тартарос – җир астында калган патшалыкмы ул?)

Англиядә тискәре, кире малайны *young Tartar* – «та(р)тар малае» дип йөртәләр. Инглизчә *to catch a Tartar* гыйбарәсе («та(р)тар кешесен очрату») «көчлерәк дошман белән очрашу» дигәнне аңлата.

Башка телләр мисалында да *орда (урда)*сүзе белән тамырдаш сүзләрнең булуы күренә: инглиз телендәге *Horde* «урда, җыелган күпсанлы кешеләр/ хайваннар / бөҗәкләр; бик зур гаскәр; банда, шайка». Латин телендә дә *ordo* сүзе бар, ул түбәндәге мәгънәләргә ия: «1. хәрби линия, шеренга; 2. отряд, центурия; 3. разряд, катлау (ordo equester җайдаклар катлавы); 4. тәртип, дөрес гамәл, хәрәкәт, дөрес корылма», *ordino* фигыле «тәртипкә китерү, рәткә бастыру, сызыкка бастыру» мәгънәсен бирә.

Инглиз телендәге *Cossack* «казак»ны аңлата: kazak from Turkic, 'vagabond, nomad'; later influenced by French. Ягъни *казак* сүзе «сукбай, күчмә» мәгънәсенә ия. Ә без бу сүзне «атлы сугышчы» дип беләбез.

Тәре йөртүчеләр – ул үзгә хәрби – рыцарьлар ордены. О́рденнар – XI–XIII гасыр тәре походлары чорындагы Европа рыцарьларының хәрбиләрдән һәм монахлардан торган оешмалары. Александр Невский тарафыннан тар-мар ителгән Тевтон ордены, Ливон ордены белән берлектә, XII–XIV гасырларда берөзлексез Литва, Польша һәм Төньяк-Көнбатыш Рус дәүләтләре белән сугышкан: «В лето 6750 (1242). Ходил Александр Ярославич с новгородцы на немцы и бился с ними на Чудском озере у Воронина Камени и победил Александр и гнал (немцев) по льду 7 верст, секучи (рубя) их». 1410 елда поляклар һәм литвалылар белән Таненнберг сугышында җиңелүгә дучар булганнан соң, Тевтон ордены Прирейн краена Франкониягә күченә, һәм Наполеон I гә кадәр шунда яши.

Хәзерге заманда аерым казанышлар өчен бирелә торган бүләкләрне (иң элек – хәрби өлкәдә) орденнар дип йөртәләр. Тагын *ординарец* (командирның йомышларын үтәүче гаскәри хезмәткәр) һәм *координация* (килештерү, тәртипкә салу) сүзләре дә бар.

Орден сүзе *урдадан (орда)* килеп чыккан. Немец телендәге *Ordnung* шулай ук *урдага (орда)* барып тоташа. *Ordnung* «тәртип, строй, устав» дигәнне аңлата. Рыцарьлар орденнары – шул исәптән Изге Төрбә (Гроб Госпо́день) өчен дә сугышкан дисциплиналы, катгый иерархиягә ия хәрби берләшмәләр алар. Ягъни рус, латин, немец һәм инглиз телләрендә сүзләрнең һәм тиешле гыйбарәләрнең мәгънәләре аерым бер тарихи чорның идеологиясен чагылдыра: *рыцарьлар орденнары (рыцарский орден) гыйбарәсенең* тискәре коннотацияләре юк, ә *казак,* инглизләр күзлегеннән караганда – сукбай, ягъни рыцарь кебек сугышчы түгел: казаклар һәм рыцарьларның максатлары төрле булган.

Һәм тагын бер ремарка. Казакълар үзләрен *алашлар* дип атыйлар. Алаш – сугышчы-җайдак; Алаш Урда – атлылар отряды, гаскәрнең канаты, эскадрон.

Күргәнебезчә, *орда (урда)* сүзенең семантикасына кагылышлы тема белән беренче очрашканда, бер-берсеннән аерылгысыз ике – тарихи һәм идеологик – позицияләр бәрелешә.

Әдәбият

Даль В.И. Пословицы русского народа. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.twirpx.com/file/391080/. Дата обращения: 12.06.2019 г.

Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2000. 326 с.

Крылов Г.А. Этимологический онлайн-словарь русского языка [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://rus-yaz.niv.ru/doc/etymologic-dictionary/fc/slovar-206.htm. Дата обращения: 12.06.2019 г.

Словарь русского языка: в 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистических исследований; под ред. А.П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. М.: Рус. яз.; Полиграфресурсы, 1999. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://kartaslov.ru/значение-слова/орда. Дата обращения: 12.06.2019 г.

Фасмер М. Этимологический онлайн-словарь русского языка [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://lexicography.online/etymology/vasmer/o/орда. Дата обращения: 12.06.2019 г.

Шанский Н.М., Боброва Т.А. Школьный этимологический словарь русского языка. Происхождение слов. М.: Дрофа, 2004. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.slovorod.ru/etym-shansky/shan-o.htm. Дата обращения: 12.06.2019 г.

Пименова Марина Владимировна,
филология фәннәре докторы, профессор,
Чит телләр институты (Санкт-Петербург) ректоры